

• دریافت ۸۹/۱/۳۱

• تأیید ۹۰/۳/۳۱

بررسی و معرفی منابع تاریخ ادبیات ایران پیش از اسلام

یدالله منصوری*

چکیده

این مقاله به معرفی منابع موجود در زمینه تاریخ ادبیات ایران پیش از اسلام می‌پردازد. این منابع را دست‌کم می‌توان به دو بخش اصلی تقسیم کرد. نخست نوشته‌ها و مقالاتی که در لابلای کتابهای تاریخ ادبیات و حتی تاریخ ایران گنجانده شده‌اند؛ ارائه این شیوه بیان مطالب، بیشتر از سوی خاورشناسان و ایران‌شناسان غربی صورت گرفته است و بدین سبب دارای ارزش و اعتبار قابل توجهی است. دوم، منابع مستقلی که اغلب در قالب کتاب، نوشته شده‌اند و گاهی تخصصی هستند. در کنار این دوگونه نوشته، می‌توان بخشی از تاریخ زبانها و معرفیها و مقدمه‌ها و مقاله‌های مندرج در قاموسهای لغات و فرهنگهای فارسی و غیره را نیز طبقه‌بندی کرد.

کلید واژه‌ها:

تاریخ، ادبیات، اوستایی، فارسی (باستان)، پهلوی، پارتی، سغدی، خوارزمی، سکایی، بلخی.

* استادیار گروه زبانهای ایرانی فرهنگستان زبان و ادب فارسی

Email: mansouri.yadollah@yahoo.com

مقدمه

کهن‌ترین اثر ادبی ایرانیان، سرودهای گاهانی است. گاهان یا گائیه‌ها سروده زرتشت، پیامبر ایرانی، است. این اثر دارای ۱۷ سرود است و مضامین دینی و فلسفی دارد. پس از این سرودها، یشتها و یسنها و دیگر بخشهای اوستایی قرار دارند. از این میان مضامین ادبی و فرهنگی یشتها نیز قابل توجه است، این سرودها گرچه بیشتر اشعار هجایی درباره ایزدان و خدایان ایرانیان باستان است ولی برای تجزیه و تحلیل ادبی و فرهنگی بسیار ارزشمند هستند.

ایرانیان باستان همانند همالان و خویشاوندان خود، یعنی هندیان باستان که کتاب وداها را آفریدند، با آفرینش گاهان و یشتها و دیگر مجموعه‌های اوستا، در ادبیات مردمان هند و اروپایی نقش بسزایی بازی کرده‌اند. از این رو است که آثار ادبی و فرهنگی چه به صورت گفتاری (شفاهی) و چه به صورت نوشتاری (مکتوب) همواره مورد توجه و بررسی خاورشناسان و ایران‌شناسان واقع شده است. قصد نگارنده در این گفتار نگاهی است، هرچند گذرا، به کتابها و منابعی که تحت عنوان «تاریخ ادبیات ایران پیش از اسلام» یا با مضامین و ساختاری همانند با آن که به رشته تحریر درآمده و ماندگار و درخور توجه شده‌اند. به عبارتی، این گفتار دارای رویکردی است که آگاهی و انگیزه پژوهنده تاریخ ادبیات ایران پیش از اسلام و دیگر علاقمندان این حوزه را برانگیزد و یا بدین سوی تشویق و ترغیب نماید.

بررسی و معرفی

شاید نخستین اثر مدون در حوزه تاریخ ادبیات ایران باستان، مجموعه بسیار گرانقدری است که زیر نظر و سرپرستی دو ایرانشناس به نامهای گایگر^۱ و کوهن^۲ به سال ۱۸۹۵ تا ۱۹۰۱ گردآوری شده است. این جُنگ با همکاری علمی چند ایرانشناس آن روزگار به نگارش درآمد. این اثر ارجمند در قالب دو جلد، با بخشها و فصول متفاوت تحت عنوان *اساس فقه اللغة ایرانی*^۳ به زبان آلمانی و (برخی بخشهای آن) انگلیسی تدوین یافته است. جلد نخست آن به بررسی زبانها و گویشهای ایرانی (باستان، میانه، نو) می‌پردازد. در جلد دوم حدود ۲۰۰ صفحه از این اثر به ادبیات و آثار ادبی اختصاص یافته است، بدین ترتیب: ادبیات اوستایی به قلم گلدنر^۴، نوشته‌های زبان فارسی باستان از ویسباخ^۵ و ادبیات پهلوی، نوشته وست^۶. این گفتارها به ادبیات ایران دوره باستان (پیش از اسلام) مربوط می‌شود. حتی فصلی مربوط به ادبیات پس از اسلام نیز، تحت عنوان *حماسه ملی ایران*، از نولدکه^۷ و سرانجام ادبیات فارسی نوشته هرمان اته^۸ ارائه می‌گردد.

دومین اثری که در حوزه تاریخ ادبیات ایران باستان نگارش یافته است، سلسله مقالاتی است که در یکی از شماره‌های مجلهٔ *وزین ایرانستیک* (ویژهٔ ادبیات)^۹ به زبان انگلیسی و آلمانی، به این موضوع پرداخته است. (نک. کتاب‌نامه). این گفتارها نیز با همکاری ایرانشناسان غربی به رشتهٔ تحریر درآمده است. محتوای این کتاب ارزشمند فهرست‌وار به‌قرار زیر است: ادبیات ایران باستان (مادی، سکایی، فارسی باستان، اوستایی) نوشتهٔ گرشویچ^{۱۰}؛ ادبیات فارسی میانه، نوشتهٔ مری بوی^{۱۱}؛ ادبیات مانوی (فارسی میانه، پارتی، سغدی، بلخی و فارسی) در ایرانی میانه، نوشتهٔ مری بویس؛ ادبیات بودایی و مسیحی (ادبیات ختنی - سکایی، سغدی)، نوشتهٔ آلف هانسین^{۱۲}. دو گفتار مفصل دیگر به «ادبیات تاریخی و جغرافیایی زبان فارسی» (دورهٔ اسلامی و اقوام ساکن آسیای میانه مانند افغانستان، قزاقستان و ترکستان (ترکی))، نوشتهٔ پرتولد اشپولر^{۱۳} و «مروری بر تاریخ مطالعات ایرانی»، نوشتهٔ درسدن^{۱۴} اختصاص یافته است.

افزون بر دو نمونهٔ بالا، چند کتاب مستقل و درخور توجه در موضوع مورد بحث ما چاپ و منتشر شده است. اگرچه در این بخش همواره غربیان پیشرو بوده‌اند، اما ایرانیان نیز به این موضوع مهم بی‌توجه نبودند. نمونهٔ ارزشمندی از این گونه منابع، کتابی است تحت عنوان *زبان و ادبیات پهلوی*^{۱۵}، نوشتهٔ جهانگیر تاوادیا^{۱۶} (از پارسایان ایرانی تبار هند) که به سال ۱۳۴۴ از زبان آلمانی به فارسی ترجمه شده است. این اثر به آثار بازماندهٔ زبان پهلوی (فارسی میانهٔ زرتشتی) می‌پردازد. تجزیه و تحلیل‌های تاوادیا نظر یونکر^{۱۷} (ایرانشناس آلمانی) را برمی‌انگیزد و سبب می‌شود که این کتاب را در آلمان منتشر کند. شایان ذکر است که کار تاوادیا در زمان خود بسیار کم‌نظیر بود و هم‌اکنون نیز همچون گذشته یکی از منابع معتبر این حوزه به‌شمار می‌آید.

در این باره زینده است از اثر کم‌حجمی نیز یاد شود و آن کتابی است به‌نام *زبان پهلوی، ادبیات و دستور آن*، تألیف ژاله آموزگار و احمد تفضلی. این کتاب به اختصار به ذکر آثار زبانی و ادبی زبان پهلوی پرداخته و دستور مختصر آن زبان را با گزیده‌ای از چند متن پهلوی و به همراه واژه‌نامه طرح کرده است. این کتاب بیشتر رویکرد آموزشی دارد و اطلاعات مختصر و مفیدی برای دانشجو و آموزندهٔ زبان پهلوی فراهم می‌آورد و اطلاعات آن روزآمد است. (نک. کتاب‌نامه).

کتاب دیگری که در قیاس با کتابهای موجود در زبان فارسی، کامل و جامع است کتاب *تاریخ ادبیات ایران پیش از اسلام*، اثر شادروان استاد احمد تفضلی است. این کتاب پس از مرگ ناگهانی او، به همت دکتر ژاله آموزگار، به سال ۱۳۷۶ در تهران انتشار یافت. (نک. کتاب‌نامه).

شیوه کار استاد تفضلی همانند کارهای پیشین او علمی و روشمند است. هرچند که محتوای آن تخصصی است، برای کسانی که در این حوزه از اطلاعات کمی برخوردارند نیز قابل استفاده است. محتوای این اثر در هشت فصل نوشته شده است، پس از پیشگفتار و مقدمه، ادبیات مادی، ادبیات فارسی باستان، ادبیات اوستایی، ادبیات سکایی، که آثار روایی و نوشتاری زبانهای دوره باستان دربرمی گیرد، آمده است. سپس به ادبیات دوره اشکانی، به همراه کتیبه‌های اشکانی، کتیبه‌های دوران ساسانی می‌پردازد. در فصول بعدی، ادبیات پهلوی، ادبیات مانوی و زبور پهلوی را بررسی می‌کند. در پایان ادبیات زبانهای ایرانی میانه شرقی (سغدی، سکایی، خوارزمی و بلخی) با توجه به نکات و دقایق علمی آمده است. محتوای این کتاب تحلیلی است و امتیاز دیگر آن در این است که منابع و مأخذی را که در این زمینه در ایران به فارسی نوشته شده و معمولاً ایران‌شناسان غربی نسبت بدان کم‌توجه بوده‌اند، ذکر کرده و منابع آن از این جهت نیز روزآمد شده است.

آخرین اثر مستقلی که قابل توجه است کتابی است کم حجم اما مفید تحت عنوان نگاهی به تاریخ و ادبیات ایران پیش از اسلام، از دکتر محمد ترابی، که برپایه منابع موجود به فارسی تدوین شده است. این اثر برای خوانندگان غیرمتخصص و دانشجویان بیشتر به کار می‌آید. تازه‌ترین تألیفی که در زمینه تاریخ ادبیات ایران پیش از اسلام به زبان انگلیسی در سال ۲۰۰۹ میلادی در نیویورک منتشر شده است، کتابی است تحت عنوان ادبیات ایران پیش از اسلام. این اثر ارزشمند نیز مانند آثار پیشین با همکاری چند تن از ایران‌شناسان جهانی با ویراستاری رونالد امریک^{۱۸} و ماریا ماتسوخ^{۱۹} تدوین یافته است. این کتاب در ۵۲۲ صفحه و با مقدمه نسبتاً کامل در ۲۷ صفحه تنظیم شده است. دارای هفت فصل جامع، به همراه کتابنامه کامل، بیش از ۸۰ صفحه و نمایه (اعلام و عناوین) است. سرفصل‌های اصلی این اثر به ترتیب زیر سامان یافته‌اند: فصل ۱: ادبیات اوستایی (الموت هیئت^{۲۰})، فصل ۲: ادبیات کتیبه‌ای در زبانهای باستانی و میانه ایرانی (ف. هویسه^{۲۱})، فصل ۳: ادبیات پهلوی (ماریا ماتسوخ)، فصل ۴: ادبیات مانوی در زبانهای ایرانی میانه (دبلیو، زوندرمان^{۲۲})، فصل ۵: ادبیات مسیحی در زبانهای ایرانی میانه (ن. سیمزویلیامز^{۲۳})، فصل ۶: ادبیات بودایی در زبان سغدی (ی. یوشیدا^{۲۴})، فصل ۷: ادبیات ختنی [= سکایی] (م. مگی^{۲۵}).

در این اثر عناوین فرعی بسیاری در زیر عناوین و فصول اصلی مورد بحث قرار گرفته است و یکی از امتیازات آن نسبت به آثار پیشین در این حوزه، وجود اطلاعات و آگاهیهای تازه

به دست آمده و همچنین مطالب و کتابنامه غنی آن است. زبان آن گویا و دارای نثر پخته و نسبتاً ساده است. شایان ذکر است این کتاب جلد هفدهم از مجموعه گرانبهای هیجده جلدی تاریخ ادبیات ایران است که با حمایت مالی بنیاد میراث ایران^{۲۶} (نیویورک) و مرکز مطالعات ایرانی^{۲۷} دانشگاه کلمبیا به بازار چاپ و نشر آمده است. کل این مجموعه با سر ویراستاری دکتر احسان یارشاطر سامان پذیرفته و در اصل ۱۶ جلد آن به ادبیات فارسی در زمینه‌های گوناگون اختصاص دارد و دو جلد پیوست و ضمیمه این مجموعه است که جلد ۱۷ آن در اینجا معرفی شد و جلد ۱۸ آن به ادبیات ایرانی غیر از فارسی، یعنی کردی، پشتو، بلوچی، آسی (اوستی) و ادبیات شفاهی فارسی تاجیکی اختصاص یافته است. (نک. کتابنامه).

در کنار این آثار مستقل در حوزه مورد بحث ما، چند نوشته قابل توجه نیز در لابلای کتابها و منابع تاریخ ایران و تاریخ ادبیات ایران و یا تاریخ ادبیات فارسی نگارش یافته است که ذکر آنها خالی از فایده نیست. از آن جمله است جلد نخست سبک شناسی یا تاریخ تطوّر نثر فارسی، اثر شادروان استاد محمدتقی بهار (ملک الشعرا) که بحث مستوفایی در زمینه زبان و ادبیات پیش از اسلام دارد و یاریگر مناسبی برای دانشجویان و علاقمندان است.

تاریخ ایران کیمبریج که زیر نظر احسان یارشاطر و با همکاری چند ایرانشناس، در چند مجلد تدوین یافته است، بخشی از نوشته‌های خود را به ادبیات ایران پیش از اسلام اختصاص داده است. جلد سوم این اثر گرانسنگ، در قسمت دوم خود به این حوزه پرداخته است. در عناوین این قسمت می‌خوانیم: زبانها و ادبیات: - بخش سی و یکم: نوشته‌های پارتی، مری بویس؛ - بخش سی و دوم: الف- نوشته‌های پهلوی زردشتی، ژ. پ. دُ مناش، ب- نوشته‌های فارسی میانه مانوی، مری بویس، ج- کتیبه‌های فارسی میانه‌ای، فیلیپ ژینیو^{۲۸}؛ - بخش سی و سوم: زبان و ادب سغدی، مارک درسدن؛ - بخش سی و چهارم: ادب سکایی ختنی، ه. و. بیلی^{۲۹}؛ - بخش سی و پنجم: زبان و ادب خوارزمی، د. ن. مکنزی^{۳۰}؛ - بخش سی و ششم: ادبیات باکتریایی [بلخی]، ایلیا گرشویچ. این مقاله‌ها از آنجایی که توسط ایرانشناسان برجسته نگاشته شده است در نوع خود کم‌نظیر است. این کتاب ارزشمند به فارسی نیز ترجمه شده است. (نک. کتابنامه).

همین‌طور یان ریپکا^{۳۱} در اثر وزین خود تحت عنوان تاریخ ادبیات ایران، بخشی از قسمت نخست کتاب را به این موضوع اختصاص داده است. جالب توجه این است که ریپکا نیز همانند دیگر مستشرقین، این کتاب را با همکاری چند تن از خاورشناسان و ایران‌شناسان به رشته

تحریر درآورده است. بخش مربوط به ادبیات ایران پیش از اسلام به قلم اوتاکار کلیمما^{۳۲} نوشته شده است. عناوین آن فهرست‌وار عبارت‌اند از: فصل نخست: اوستا، سنگ‌نشته‌های پارسی باستان، ادبیات پارسی میانه با عناوین فرعی: - اول، فرهنگ باستان ایران خاوری. - دوم، فرهنگ مادها و پارسیان باستان. - سوم، دوران پارسی میانه. - چهارم، دوران انتقال به ادبیات نو پارسی (پیشرفت اسلام و آغاز پارسی دری). این اثر به فارسی نیز ترجمه شده است. (نک. کتاب‌نامه).

مستشرق دیگری که به گونه‌ای به ملل شرق تعلق دارد و به این قسمت از تاریخ ادبیات ایران علاقه نشان داده، یوگنی ادواردوویچ برتلس^{۳۳} است و اثر او به نام *تاریخ ادبیات فارسی* (جلد اول)، از منابع مهم و قابل دسترس به‌شمار می‌آید. بخش نخست این اثر در دو بخش مجزاً - یادگارهای ادبی روزگاران کهن، که ادبیات اوستایی و غیره است؛ و - ادبیات تیره‌های مردم ایران خاوری (آثار ادبی زبانی خوارزمی، یادگارهای پارتی (مانند یادگار زیران)، مانی‌گرایی و ادبیات مانی‌گرایی را شامل می‌شود. تحلیل برتلس نیز در کنار دیدگاه‌های غربیان دارای ارزش و اهمیت خاص است. این کتاب نیز به فارسی ترجمه شده است. (نک. کتاب‌نامه).

کتاب دیگری که ادبیات ایران پیش از اسلام را در نظر داشته از آن ادوارد براون است، تحت عنوان *تاریخ ادبی ایران*، که چند جلد است و بخشهای مختلف آن را مترجمان گوناگون ترجمه کرده‌اند. براون در جلد اول، چهار فصل به این ادبیات اختصاص داده است: فصل اول، در اصل و مبدأ و تاریخ عمومی مردم و زبانها و ادبیات ایران؛ فصل دوم، کشف و ترجمه کتیبه‌ها و اسناد ایران باستان با سایر مطالب مربوط به زبانشناسی؛ فصل سوم، ادبیات ایرانیان قبل از اسلام با شرح مختصری از اساطیر شاهنامه؛ فصل چهارم، که به تاریخ مربوط است، تاریخ عهد ساسانی را تا سقوط بنی‌امیه مورد لحاظ قرار می‌دهد و در لابلای آن از آثار و خط و زبان آن دوره نیز سخن می‌گوید. مباحث براون در مقایسه با دیگر تاریخ ادبیاتها مفصل‌تر است. نزدیک به ۲۷۰ صفحه آن به ادبیات کهن مربوط است در این حوزه از ادبیات باستانی و کهن مباحثی قالب‌توجهی دارد و این روشی است که غربیان همواره در تاریخ ادبیات نگاری مطمح نظر قرار داده‌اند.

استاد ذبیح‌الله صفا در اثر *گرانسنگ خود به نام تاریخ ادبیات در ایران*، که پنج جلد در هشت مجلد تدوین شده است، در جلد اول بحث نسبتاً مبسوطی در زمینه تاریخ ادبیات ایران پیش از اسلام، به خصوص در ادبیات پهلوی کرده است. استاد صفا تاریخ ادبیات را جدا از تاریخ سیاسی

و اجتماعی هر عصری نمی‌دانسته و او نیک دریافته بوده است که پدید آمدن هر اثری و هنری، بستر و زمینه خاصی می‌طلبد و عوامل محیطی و اجتماعی هستند که آثار و جلوه‌های فرهنگی و ادبی و علمی را فراهم می‌آورند (نیز نک. کتاب‌نامه).

در کنار همه این آثار یادشده شایسته است از کتابهایی که در حوزه تاریخ زبان فارسی نوشته شده، نیز یاد شود که هریک به فراخور حال در کنار معرفی زبانها و گویشهای ایران پیش از اسلام، به آثار ادبی و غیرادبی اشاراتی داشته‌اند. از آن جمله است: تاریخ زبان فارسی، از استاد خانلری، در سه جلد (در اینجا جلد نخست آن مدنظر است)؛ تاریخ زبان فارسی، از استاد ابوالقاسمی، راهنمای زبانهای باستانی ایران در دو جلد و زبان فارسی و سرگذشت آن از همان استاد؛ تاریخ زبان فارسی، از دکتر مهری باقری و دیگر جُنکها و مقالاتی که در مقدمه فرهنگها و مقدمه لغت نامه دهخدا و مقدمه قاموس و در دایرة المعارفها و دانشنامه‌ها آمده‌اند، می‌توانند پژوهنده را یاری‌رسان باشند.

نتیجه‌گیری

باید خاطر نشان کرد که تدوین و تألیف تاریخ ادبیات در حوزه ایران پیش از اسلام به سبب تعدد و تنوع اسناد و مدارک بازمانده از زبانهای خاموش و یا مرده، با خط و نگارش متفاوت از هم، روش پژوهشی خاص و پیچیدگیهای بیش از حد دارد و برای این کار مهم، داشتن مهارت لازم و کافی و دانستن زبانهای ایران پیش از اسلام که در زیر می‌آید، ضروری است: زبان اوستایی و زبان فارسی باستان (مربوط به دوره باستان)، زبانهایی چون زبان فارسی میانه با گونه‌های چهارگانه آن: فارسی میانه زردشتی (پهلوی)، فارسی میانه مانوی، فارسی میانه مسیحی و فارسی میانه کتیبه‌ای؛ پهلوی اشکانی (پارتی) همگی مربوط به ایرانی میانه غربی؛ همین‌طور زبانهای ایرانی میانه شرقی مانند: زبان خوارزمی، زبان سغدی (گونه‌های بودایی، مانوی، مسیحی، غیردینی)، زبان بلخی و زبان سکایی. افزون بر این، به سبب این که همه تحقیقات حوزه زبانهای ایران پیش از اسلام، توسط دانشمندان اروپایی و مستشرقین انجام گرفته است، پژوهشده تاریخ ادبیات ایران پیش از اسلام، نیاز به دانستن و استفاده از منابع زبان‌های اروپایی، مثل انگلیسی، فرانسه، آلمانی، روسی و برخی موارد دیگر دارد که در تحقیق خود از نظرات و دیدگاه‌های مستشرقین و ایران‌شناس اطلاع یابد و آنها را تجزیه تحلیل نماید و در پژوهش خود بدانها استناد جوید تا این که بتواند تحقیقی کارآمد و درخور فراهم کند.

یادداشتها

۱-Geiger	۲-Kuhn
۳-Grundriss der Iranischen Philologie, pp. 1-53, 54-74, 75-129.	
۴-K. F. Geldner	۵-F. H. Weissbach
۶-E. W. West	۷-Th. Nöldeke
۸-Hermann Ethé	۹-Iranistik (Literatur)
۱۰-Ilya Gershevitch	۱۱-Mary Boyce
۱۲-Olaf Hansen	۱۳-Bertold Spuler
۱۴-M. J. Dresden	
۱۵-Die mittelpersische Sprache und Litertur der Zarathustrier	
۱۶-J. Tavadia	۱۷-Junker
۱۸-Ronald E. Emmerick	۱۹-M. Macuch
۲۰-A. Hintze	۲۱-Ph. Huyse
۲۲-W. Sundermann	۲۳-N. Sims-Williams
۲۴-Y. Yoshida	۲۵-M. Maggi
۲۶-Persian Heritage Foundation	۲۷-Center of Iranian Studies
۲۸-Ph. Gignoux	۲۹-H. W. Bailey
۳۰-D. N. MacKenzie	۳۱-Jan Rypka
۳۲-Otakar Klima	۳۳-A. E. Bertels

منابع

- آموزگار، ژاله؛ تفضلی، احمد. ۱۳۷۳. زبان پهلوی، ادبیات و دستور آن. چاپ اول. تهران: معین.
- ابوالقاسمی، محسن. ۱۳۷۳. تاریخ زبان فارسی. چاپ اول. تهران: سمت.
- _____ . ۱۳۷۵. زبان فارسی و سرگذشت آن ، چاپ اول. تهران. هیرمند،
- _____ ، ۱۳۷۵، راهنمای زبانهای باستانی ایران، جلد اول، تهران. سمت،
- باقری، مهری، ۱۳۷۶ ، تاریخ زبان فارسی، چاپ سوم تهران نشر قطره.
- برتلس، یوگی إدواردویچ. ۱۳۷۴. تاریخ ادبیات فارسی. تهران: هیرمند. صص ۴۹ - ۱۴۵.
- براون، ادوارد. ۲۵۳۶. تاریخ ادبی ایران. ترجمه علی پاشا صالح. جلد اول. چاپ سوم. تهران: امیرکبیر. صص ۹-۲۷۴
- بهار، محمدتقی (ملک الشعرا). ۱۳۶۹. سبک‌شناسی یا تاریخ تطوّر نثر فارسی. جلد اول. چاپ پنجم. تهران: امیرکبیر. صص ۱ - ۱۴۱.
- تاوادیا، جهانگیر. ۱۳۸۳. زبان و ادبیات پهلوی، ترجمه سیف‌الدین نجم‌آباد. چاپ سوم. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- ترابی، محمد. ۱۳۶۸. نگاهی به تاریخ ادبیات ایران پیش از اسلام. تهران. ققنوس.

- تفضلی، احمد. ۱۳۷۶. تاریخ ادبیات ایران پیش از اسلام. به کوشش ژاله آموزگار. چاپ اول. تهران: سخن.
- خانلری، پرویز. ۱۳۶۶. تاریخ زبان فارسی. سه جلد. تهران: نشر نو.
- ریپکاه، یان. ۱۳۸۳. تاریخ ادبیات ایران. ترجمه ابوالقاسم سری. تهران: سخن. صص ۴۱ - ۱۵۰.
- زرشناس، زهره. ۱۳۸۲. زبان و ادبیات ایران باستان (از ایران چه می‌دانیم؟). چاپ اول. تهران: دفتر پژوهشهای فرهنگی.
- _____ . ۱۳۸۴. میراث ادبی روایی در ایران باستان. (از ایران چه می‌دانیم؟). تهران: دفتر پژوهشهای فرهنگی.
- صفا، ذبیح‌الله. ۱۳۶۸. تاریخ ادبیات در ایران. جلد اول. چاپ نهم. تهران: فردوس. صص ۱۳۱ - ۱۴۰.
- گرشویچ، ایلیا؛ بویس، مری. ۱۳۷۷. ادبیات ایران دوران باستان. ترجمه یدالله منصوری. تهران: فروهر.
- یارشاطر، احسان. ۱۳۷۷. تاریخ ایران کیمبریج. ترجمه حسن انوشه. جلد سوم. قسمت دوم. چاپ اول. تهران: امیرکبیر. صص ۷۳۵ - ۸۶۷
- **Browne, Edward G.** 1922? . *A Literary History of Persia*. Cambridge.
- **Emmerick E. Ronald & Macuch Maria** (ed.). 2009, *the Literature of Pre-Islamic Iran*. Vol. XVII, Companion Vol.I to *A History of Persian Literature* (G. Ed. Ehsan Yarshater). New York.
- **Geiger, Wilh. & Kuhn, Ernst.** 1895-1901. *Grundriss Iranischen Philologie*. Strassburg, Band II. 'Awestalittatur' von **K. F. Geldner**. pp. 1-53; 'Die altpersischen.
- Inchriften' von **F. H. Weisbach**, pp. 54-74; 'Pahlavi Literature' by **E. W. West**. pp. 75-129; 'Das iranische Nationalepos' von **Th. Nöldeke**. pp. 130-211. ' Neupersische Litteratur' von **Hermann Ethé** . pp. 212 - 368.
- *Iranistik* (Literatur) lieferung 1. 1968. 'Old Iranian Literature' (**Ilya Gershevitch**). pp. 1-31 & 'Middle Persian Literature' (**Mary Boyce**), pp. 32-66; 'The Manichean Literature in middle Iranian' (**Mary Boyce**). pp. 67-76, Leiden/Köln.
- **Tavadia, J.** 1956. *Die mittelpersische Sprache und Literatur der Zarathustrier*. Leipzig.